

Yoksullar Lehine Büyümede Tarımın Rolü: Sahra-Altı Afrika Örneği

Adem Doğan

Nevşehir Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü

Özet

“Yoksullar lehine büyüme” kavramı, bir toplumda en yoksul kesimlerin refah düzeyinde artışa yol açan ekonomik büyüme biçimini ifade etmektedir. Yoksullar lehine büyümenin gerçekleştirilmesinde tarım merkezi bir role sahiptir. Çünkü tarım sektöründe yaşanan büyümenin diğer sektörlerde yaşanan büyümeye oranla daha yoksullar lehine sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Çalışmada inceleme konusu yapılan Sahra-altı Afrika örneğinde de yoksulluk büyük oranda kırsal bir olgu olduğundan, ekonominin büyümesi ve yoksulluğun azaltılması için tarımsal büyüme zorunludur. Bu yüzden, ulusal ekonomik politikaların tarıma daha fazla odaklanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yoksullar-lehine Büyüme, Tarım, Yoksulluk, Sahra-altı Afrika

The Role of Agriculture In Pro-Poor Growth: The Case of Sub-Saharan Africa

Abstract

The concept “pro-poor growth” represents economic growth that leads an increase in welfare of the poorest classes in a society. Agriculture has a central role in realizing pro-poor growth. Because, it has been seen that the growth in agricultural sector has resulted in favour of poorer people. Since poverty is largely a rural phenomenon in sub-Saharan Africa which was examined in this study, agricultural growth is necessary for economic growth and reducing poverty. Therefore, it can be said that national economic policies need to focus on agriculture more.

Keywords: Pro-poor growth, Agriculture, Poverty, sub-Saharan Africa

1.Giriş

Gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya olduğu en dramatik sorun yoksulluktur. Yoksulluğun azaltılmasının en kalıcı yolu ise ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesidir. Son yıllarda yoksulluğun azaltılmasında ekonomik büyümenin hızlandırılması kadar büyümenin niteliğinin de önemli olduğu anlaşılmıştır. Çünkü ekonomik büyümenin yaşandığı bazı ülkelerde yoksullukta beklenen azalmanın gerçekleşmediği, hatta gelir dağılımının giderek bozulması sonucunda yoksulluğun arttığı görülmüştür. Bunun üzerine kalkınma/büyüme yazınına, yeni bir büyüme anlayışını temsil eden “yoksullar lehine büyüme” kavramı girmiştir. Kavramın içeriği üzerinde henüz tam bir uzlaşma sağlanamamış olsa da, değişik uluslararası kuruluşlarca yoksullar lehine büyüme; toplumdaki yoksulların refah düzeyinde toplumun diğer kesimlerinin refah düzeyine oranla daha büyük bir iyileşmeye yol açan büyüme süreci olarak tanımlanmaktadır.

Yoksullar lehine büyümenin birçok kaynağı tespit edilebilir. Ancak, en önde gelen kaynağının tarımsal ya da daha geniş anlamda kırsal gelişme olduğu söylenebilir. Çünkü tarım sektörü ekonomik gelişme sürecinde önemli roller üstlenmektedir. Tarım, temel gıda maddeleri üretimini garanti ederek, nüfusun önemli bir kısmına istihdam imkânı yaratarak, sınavi sektöre emek, ara malı ve piyasa sağlayarak, ekonomiye döviz kazandırarak ve iç piyasanın genişlemesine yol açarak ekonomik gelişme sürecine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca çoğu gelişmekte olan ülkede kırsal alanlarda yaşayanların geçimlerini sağladıkları temel sektör tarımdır. Keza, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda yoksulluğun en yoğun yaşandığı alanlar kırsal alanlardır ve yoksulların çoğunluğunun yaşamı tarıma bağımlıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde yoksulluğu azaltmanın en kestirme yollarından birinin tarımsal gelişme olduğunu söylemek mümkündür.

Sahra-altı Afrika’da da nüfusun büyük bir çoğunluğu yoksulluğun ve açlığın hüküm sürdüğu kırsal alanlarda yaşamaktadır. Hemen hemen kırsal alanda yaşamını sürdüren tüm bireyler dolaylı ya da dolaysız biçimde tarıma bağımlı durumdadır ve tarım ekonomiye büyük katkı yapmaktadır. Yani tarım, bölgede ekonomik büyüme ve kalkınmanın ana belirleyenlerinden biridir. Ancak, tarım öncülüğünde büyüme stratejisi izlenilerek, birçok Asya ve Latin Amerika ülkesinde yoksulluğun azaltılmasında ve ekonomilerin dönüşümünde önemli bir yol alınırken, Afrika’da bu stratejiden beklenen başarı elde edilememiştir. Çoğu Afrika ülkesi başarılı bir tarımsal dönüşümün altyapısını oluşturamamış ve bunun sonucu olarak Afrika tarımının verimliliği dünyanın diğer bölgelerinin oldukça gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla bölgede yoksulluk ve açlık kronik bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunların giderilmesi tarımsal verimliliğın yükseltilmesi yoluyla tarımın büyüme hızının artırılmasından geçmektedir. Tarımın büyüme hızının yükseldiği bölge ülkelerinde yoksulluk oranlarında azalma yaşanmıştır.

Bu çalışmada, tarımın yoksullar lehine büyümedeki öneminin belirginleştirilmesi amaçlanmıştır. İncelenen olgunun açıklanmasında teorik bir yöntem izlenmiş, bu yöntem doğrultusunda konuyla ilgili teorik ve uygulamalı yazından atıflarla ileri sürülen savlar desteklenmeye çalışılmıştır. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde yoksullar lehine büyüme kavramının içeriğinin somutlaştırılmasına girilmiş ve tarımın yoksullar lehine büyümenin ve yoksulluğun azaltılmasının en temel araçlarından biri olduğu vurgulanmıştır. İkinci bölümde ise, birinci bölümün vurgusu doğrultusunda yerküremizin en yoksul ülkelerinin yer aldığı bölge olan Sahra-altı Afrika’da yoksulluğun azaltılması için tarımsal büyümenin zorunluluğuna dikkat çekilmiştir.

2.Yoksullar Lehine Büyüme ve Tarım

Ekonomik büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişki, özellikle de büyümenin yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfusun gelir düzeyine etkisi bilim adamlarının ve politikacıların önemle üzerinde durdukları konulardandır. Bu konuda yakın yıllara kadar kabul gören genel anlayış, büyümenin görece gelir dağılımı üzerinde önemli sayılabilecek olumsuz bir etkisinin olmamasına karşın, gelirin yeniden dağılımını hedefleyen politikaların büyüme oranlarını olumsuz biçimde etkilediğidir (Pattillo et al., 2005: 33). Bu anlayış doğrultusunda, büyümeyle birlikte yoksulların gelir düzeylerinin yükseleceği dolayısıyla da yoksulluğun azalacağı beklenildiğinden, politikacıların gelirin yeniden dağılımını hedefleyen politikalarla ziyade büyümeyi özendiren politikalara odaklanmaları önerilmektedir.

Gelirin yeniden dağıtılması ve ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi yoksulluğun azaltılması için uygulanabilecek iki ana politika seçeneğini oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkelerin birçoğunda gelirin yeniden dağıtılması yoksulluğun giderilmesinde uygulanabilir bir seçeneği ifade ederken, nüfusunun büyük bir kesiminin temel ihtiyaçlarını dahi karşılamada zorlanan gelişmekte olan ülkelerde gelirin yeniden dağılımı politikalarının toplumun genel refah düzeyi üzerine etkisi çok fazla olmayacaktır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde kaynakların yetersizliğinden dolayı toplumun hemen tüm kesimlerinin temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanılmaktadır (Rosegrant et al., 2006: 3).

Ekonomik büyümenin yoksulluk düzeyinin azaltılmasında çok etkili bir etmen olduğu yaygın olarak kabul edildiğinden, hızlı büyüme, uzun yıllar boyunca hem uluslararası kuruluşlar, hem de bağımsız araştırmacılar tarafından yoksullukla mücadelenin en etkili yolu olarak ön plana çıkarılmıştır. Günümüzün gelişmiş ülkelerinde ve en son Güney Doğu Asya ülkelerinde mutlak yoksulluğun azaltılmasında hızlı büyümenin önemli bir etken olduğu genel kabul gören bir görüştür (Şenses, 2003: 221).

Yoksulluğun azaltılmasında hızlı büyüme kadar büyümenin niteliği de önemlidir. Çünkü bir ülke de kişi başına gelir çok yüksek oranlarda artmasına rağmen bu gelir artışından nüfusun küçük bir kısmının yararlanabildiği, özellikle yoksul kesim olmak üzere nüfusun büyük kısmının yaşam düzeylerinde herhangi bir yükselme görülmediği durumlara rastlanabilmektedir (Kaynak, 2005, 48). Hatta büyümenin nimetlerinin adil dağılmaması sonucu toplumun zengin kesiminin milli gelirden aldığı pay artarken, yoksulluk sınırının altına itilen insan sayısı daha da artabilmektedir. ‘Kalkınmasız büyüme’ veya ‘acımasız büyüme’ (Berber, 2006: 7) diye isimlendirilen bu tür bir büyüme süreci yoksullukta herhangi bir azalmaya yol açmamaktadır.

2.1.Yoksullar Lehine Büyümenin Anlamı

Birçok uluslararası kurum yoksullar lehine büyüme (pro-poor growth), yoksullukta önemli düzeyde azalmaya veya bir toplumun en az refah düzeyine sahip kesiminin refahında bir artışa yol açan ekonomik büyüme olarak tanımlamaktadır¹ (Lopez, 2006: 4). Örneğin Asya Kalkınma Bankasının 1999 tarihli *Yoksulluğu Azaltma Stratejisi* başlıklı çalışmasında, toplumun geneli için istihdam yaratan ve özellikle kadınlar ile diğer geleneksel olarak dışlanmış gruplar olmak üzere yoksulların gelir ve istihdam koşullarını iyileştiren ve eşitsizlikleri azaltan bir büyüme sürecinin yoksullar lehine büyüme olarak isimlendirilebileceği belirtilmektedir (ADB, 1999:6).

Büyümenin yoksullar lehine olup olmadığının belirlenebilmesi için, ekonomik büyüme sürecinde gelir dağılımındaki farklılaşmanın nasıl gerçekleştiğinin ve bu farklılaşmanın toplumun en dezavantajlı kesiminin refahını nasıl etkilediğinin tespit edilmesi gerekir. Yoksullar lehine büyümeyle ilgili çalışmalarda toplumun en az refah düzeyine sahip kesimi olarak gelir ya da tüketim açısından yoksulluk sınırının altındaki gruplar ele alınır. Şayet yoksulların refahı onların gelirleri ile toplumun zengin kesiminin gelirleri arasındaki açığa bağlı ise, yoksullar lehine büyüme yoksulların gelirlerinin yoksul olmayanların gelirlerinden daha hızlı artırılmasını içerir (Pattillo et al., 2005: 34).

Kakwani ve Pernia (2000: 3), piyasa güçlerinden kaynaklanan bir büyüme sürecinde genellikle büyümenin nimetlerinden zenginlerin yoksullara oranla daha fazla yararlandığına, yoksullar ve zenginler arasındaki refah açığının genişlemese dahi korunduğuna dikkat çekmektedir. Toplumsal refahı arttırmak için siyasal yönetimlerin süregelen refah açığını azaltacak politikalar izlemeleri gerekmektedir. Yoksullar lehine büyümenin özendirilmesi kasdi biçimde yoksullar lehine bir stratejinin izlenilmesini gerekli kılmaktadır. Bu tür bir stratejinin

¹ Yoksullar lehine büyüme oldukça sık tavsiye edilen ama nadiren tanımlanan bir kavramdır. Warr, uluslararası kurumlarca yoksullar lehine büyümenin derli toplu bir tanımının yapılmadan önerilmesinin şartıcı olduğunu belirtmektedir. Farklı tanımlama çalışmaları için (Bkz., Warr, 2006).

izlenilmesi halinde ekonomik büyümenin nimetlerinden yoksullar zenginlere oranla daha fazla yararlanabileceklerdir.

Yoksullar lehine büyüme, bir ülkenin büyüme sürecine yoksulların katılımını içerdiğinden, bir politikanın yoksullar lehine olup olmadığı değerlendirilmesinde politika uygulamasının yoksulların üretkenlik fırsatları üzerindeki etkisine de odaklanılmalıdır (Pattillo et al., 2005: 38). Uygulamaya konulan herhangi bir politika yoksullara yeni üretkenlik fırsatı açıyor ya da süregelen fırsatları artırıyorsa yoksullar lehine; tersine fırsatları daraltıyorsa yoksullar lehine değildir.

Özellikle Afrika üzerine yapılan yakın tarihli çalışmalarda, yoksulluğu azaltmada ekonomik büyümenin etkinliğini belirleyen en önemli etmenin, tarım ve kırsal sektörde büyümenin yaratılması olduğu vurgulanmıştır (Pattillo et al., 2005: 37). Bu bölgede yerel hükümet bütçelerinin ve dış yardımlardan elde edilen kaynakların kırsal altyapıya ve tarımsal verimliliği artıracak diğer yatırımlara yönlendirilememesi sonucu tarımda verimlilik artışı yaşanmamış, bu durum bölgenin büyüme trendinin zayıf kalmasına yol açmıştır.

2.2.Yoksullar Lehine Büyümenin Aracı Olarak Tarım

Gelişmekte olan ülkelerde tarım, istihdamda büyük bir yere sahiptir ve milli gelirin ve ihracatın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Dünya Bankası verilerine göre (Bkz, Tablo:1), düşük ve orta gelirli ülkeler grubunda, ortalama olarak tarımın GSYİH içerisindeki payı %12, ihracattaki payı %11, istihdamdaki payı ise %50'ler düzeyindedir. Sahra-altı Afrika'da ise, bu oranların daha yüksek düzeylerde seyrettiği görülmektedir.

Tablo 1: Tarım Sektörüne İlişkin Bazı Göstergeler

Ülke Grupları	GSYİH'da Tarımın Payı (%)		Toplam İhracatta Gıdanın Payı (%)		Toplam İhracatta Tarımsal Hammadde (%)		Toplam İstihdamda Tarımsal İstihdamın Payı (%)	
	1990	2004	1990	2004	1990	2004	1989-91	2001-03
<i>Düşük Gelirli Ülkeler</i>	32	23	15	15	4	3	65.9	--
<i>Orta Gelirli Ülkeler</i>	16	10	17	9	4	2	46.8	35.8
-Düşük Orta Gelirli Ülkeler	19	12	17	10	4	2	50.5	40.3
-Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	10	6	17	8	6	2	20.8	14.2
<i>Düşük ve Orta Gelirli Ülkeler</i>	18	12	17	9	4	2	50.6	--
<i>Yüksek Gelirli Ülkeler</i>	3	2	8	6	3	2	6.0	3.9
Doğu Asya ve Pasifik	25	13	15	6	6	2	56.0	45.1
Doğu Avrupa ve Orta Asya	16	8	--	5	--	2	23.8	20.2
L. Amerika ve Karayipler	9	9	21	16	3	2	17.9	17.2
Orta Doğu ve Kuzey.Afrika	19	12	--	6	--	1	--	--
Güney Asya	31	21	16	11	5	1	66.6	--
Sahra-altı Afrika	20	16	--	16	--	5	--	--
<i>Dünya</i>	6	4	10	7	3	2	41.7	--

Kaynak: World Development Indicators 2006, <http://devdata.worldbank.org/wdi2006/contents/> (Erişim: 10-12- 2008).

Nitekim bu ÷lkelerde, tarımın GSYİH içerisindeki payı %16, ihracattaki payı ise %21 düzeyindedir. Tabloda dikkati çeken diğer bir husus, toplam ihracatta tarımsal hammaddenin payının en yüksek olduğu bölgenin (%5) Sahra-altı Afrika olduğudur. Bölgenin tarımsal ürün ihracatının ana ağırlığını işlenmemiş tarımsal ürünlerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Tarım bu ÷lkelerin ekonomilerinde önemli bir yere sahip olduğundan, hâla ekonomik büyümenin ve yoksulluğu azaltmanın başlıca kaynağı durumundadır. Keza tarım, dünyanın yoksul nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı kırsal alanların belkemiğini oluşturmaktadır (OECD, 2006: 17).

Daha önce de belirtildiği gibi, yoksulluğun azaltılmasında ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi kadar, gerçekleştirilen büyümenin niteliği de önemlidir. Özellikle yoksulların büyük kısmının kırsal yörelerde ikamet etmesi nedeniyle, tarımsal büyüme hem kırsal ekonomiye doğrudan katkıları, hem de kent ekonomisine yayılan etkileri nedeniyle yoksulluğun azaltılmasında çok önemli bir role sahiptir. Dünyada tarımsal büyümenin önelemediği ya da eşlik etmediği hızlı ve sürekli bir ekonomik büyüme sürecini gerçekleştirmiş çok az ÷lke bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, farklı zamanlarda yoksulluğu başarıyla azaltabilmiş ÷lkelerin en belirgin özelliklerinden biri kuvvetli bir tarımsal büyüme gerçekleştirebilmiş olmalarıdır (Pasha and Palanivel, 2004: 17-18).

Birçok az gelişmiş ÷lkede, tarım sektörünün yoksulların önemli bir kısmını bünyesinde barındırması ve temel gıda mallarının üretildiği emek-yoğun bir sektör olması, yoksulluğun azaltılması için tarımsal gelişmenin önemine işaret etmektedir. Az gelişmiş ÷lkelerde yoksulların yoğun bulunduğu kırsal kesimlerde yoksulluğun azaltılmasının, ürün çeşitlendirmesine dayalı tarımsal büyüme yanında, küçük toprak sahiplerine öncelik veren altyapı ve teknolojik iyileşmelere bağlı olduğuy söylenebilir. Yoksulların büyük çoğunluğunun tarım sektöründe yaşadığı göz önüne alındığında tarımsal altyapı ve teknoloji yatırımları yoksullukla mücadele açısından büyük önem kazanmaktadır (Şenses, 2003: 223-4).

2.3. Yoksulluğun Azaltılmasının Anahtarı Olarak Tarım

Ülke ekonomisinde sahip olduğuy yerin büyüklüğü ve sektörün yapısı dikkate alındığında, tarım yalnızca ekonomik büyümeye sağladığı katkı açısından değil, aynı zamanda yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılması açısından da önemlidir.

Dünyada günlük bir dolardan daha az gelir elde eden insanların yaklaşık %70'i kırsal alanlarda yaşamaktadır (Rosegrant et al., 2006: 3). Az gelişmiş ÷lkelerin genelinde kırsal yoksulluk düzeylerinin kentsel yoksulluk düzeylerinin üzerinde seyrettiği gör÷lmektedir. Birçok az gelişmiş ÷lkede kırsal yoksulluk düzeyleri kentsel yoksulluk düzeylerinin iki-üç katı düzeyindedir. Örneğin; Burkina Faso, Kamboçya, Nepal ve Zimbabwe'de kentsel yoksulluk düzeyleri; %19.2, %18.0, %9.6

ve %7.9 olarak sıralanırken aynı ülkelerde kırsal yoksulluk düzeylerinin sırasıyla %52.4, %38.0, %34.6 ve %48.0 olarak gerçekleştiği görülmektedir (Tablo:2).

Tablo 2: Ulusal Yoksulluk Çizgilerine Göre Seçilmiş Azgelişmiş Ülkelerde Yoksulluk Oranları

Ülkeler	Anket Yılı	Yoksulluk Çizgisi Altında Kalan Nüfus (%)		
		Kırsal	Kentsel	Ulusal
Burkina Faso	2003	52.4	19.2	46.4
Bolivya	1999	81.7	50.6	62.7
Çad	1995-96	67.0	63.0	64.0
Kamboçya	2004	38.0	18.0	35.0
Kamerun	2001	49.9	22.1	40.2
Malawi	1997-98	66.5	54.1	65.3
Moritanya	2000	61.2	25.4	46.3
Nepal	2003-04	34.6	9.6	30.9
Tanzanya	2000-01	38.7	29.5	35.7
Zimbabve	1995-96	48.0	7.9	34.9

Kaynak: World Development Report 2008, ss. 336-337.

Bu rakamlar yoksulluğun ağırlıklı olarak kırsal bir sorun olduğunu teyit etmektedir. Buna ilaveten, yoksulluğun en ileri derecesi olan açlık, gelişmekte olan dünyanın çoğu kırsal alanlarında olağan bir hadise durumundadır. Yine dünyanın en yoksul ülkelerinde tarım sektörü istihdamda en büyük paya sahiptir ve tarımsal üretimde verim oldukça düşük düzeydedir. Uzun dönemde arzulanan durum kırsal ekonomilerin dönüşümü ve farklılaşması yoluyla tarıma bağımlılıktan kurtarılmasıdır. Ancak, kısa dönemde temel ihtiyaçlarını karşılamada zorluklarla yüz yüze olan yoksulların tarımsal büyüme yoluyla sıkıntılarının giderilmesi hedeflenmelidir.

Tarım bir ülkedeki yoksulluk düzeyini hem doğrudan, hem de dolaylı olarak etkiler. İlk etki, tarımsal büyümenin doğrudan kırsal alanlarda ve ekonominin bütününde yoksulluk derecesinin azalmasına yol açmasını ifade eder. Dolaylı etki ise, tarımsal büyümenin ekonominin bütününe büyümesine katkısı üzerinden gerçekleşir. Çünkü ekonominin büyümesi yoksulluğun azalmasına neden olur. Birçok gelişmekte olan ülkede gelir dağılımı eşitsizliğinin ve yoksulluğun azaltılmasında geleneksel tarımda meydana gelen verimlilik artışları oldukça etkin bir rol üstlenmiştir (Sarris, 2001: 17).

Tarımsal verimlilikteki artışın yoksulluğun azaltılmasına önemli katkılarda bulunduğunu gösteren dikkate değer uygulamalı çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Ravallion ve Datt (1996), Hindistan için yapmış oldukları bir çalışmada, kentsel gelir artışının kentsel ve ulusal düzeyde yoksulluğun azalmasına katkıda bulunduğunu, ama kırsal yoksulluğun azalmasına herhangi bir katkısının olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan, aynı çalışmada, kırsal gelir artışının; kırsal, kentsel ve ulusal olmak üzere her üç düzeyde de yoksulluğun azalmasına olumlu katkı

yaptığı görülmüştür. Yazarlar, inceledikleri dönemde Hindistan'da yoksulluğun büyük çapta azalmasının %85 nedeninin tarımsal büyüme olduğu bulgusunu elde etmişlerdir (Ravallion ve Datt, 1996: 18). Benzer biçimde, Thirtle ve diğerleri (2002) tarafından daha yakın yıllarda yapılan yatay kesit-ülke analize dayalı uygulamalı bir çalışmada tarımsal mahsüldeki %1'lik artışın, günlük 1 \$'dan az gelire yaşayan nüfus yüzdesinde %0.64 ila %0.91 arasında bir azalmaya yol açtığı, bu azalmanın Afrika ülkelerinde biraz daha yüksek gerçekleştiği; imalat ve hizmet sektörlerinin büyümesinin ise yoksullukta önemli görülebilecek bir azalmaya yol açmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Her iki çalışmanın bulguları tarımsal büyümenin yoksullar lehine olduğunun güçlü bir kanıtı olarak alınabilir.

Tarımsal büyümenin yoksulluğu azaltma etkisinin güçlü olmasının bir nedeni, tarımsal büyüme sonucu tarım ve tarım dışı sektörlerde görülen istihdam artışıdır. Daha önce de değinildiği gibi, gelişmekte olan ülkelerde emeğin yarısından fazlası tarımda istihdam edilmektedir. Tarımsal büyüme ve yoksulluk arasındaki doğrudan ilişkinin bir yönü, tarımsal büyümenin kırsal yörelerde emek talebini artırması yoluyla gerçekleşir. Özellikle ekilebilir arazi sıkıntısı olan ülkelerde tarımsal verimliliğin artırılması, verimi artırıcı teknolojiler yoluyla aynı toprağın daha yoğun kullanımıyla (entansif tarım) mümkündür. Bu tür teknolojiler hem emek verimliliğinin yükselmesine, hem de tarımda girdi olarak kullanılan ara malları ve ilave emek talebinin artışına yol açar (Diao et al., 2006: 13).

Dünya'nın yoksul nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşadığı halde, bu yoksullar yalnızca çiftçilikle meşgul olmamaktadır. Çiftçilikle iştigal eden insanlar çiftçilik dışı kırsal faaliyetlerden de gelire elde edebilmektedirler. Tarımsal büyüme, çiftçilik dışı ürünlerin yüksek emek yoğunluğu dikkate alındığında, çiftçilik dışı ürünler için de bir pazar sağlayarak yoksulluğun azalmasına katkı sağlar (Diao et al., 2006: 15).

Tarımsal büyüme gıda fiyatlarının düşmesine yol açarak, özellikle kentsel tüketicilerin gıda harcamalarının azalmasına yol açar. Kentlerdeki yoksul insanlar gelirlerinin büyük bir kısmını gıdaya harcadıklarından, gıda üretimindeki artışın neden olduğu fiyat düşüşlerinden faydalanırlar. Bu etkinin gücü, tarım ürünlerinin ticarete konu olma ve talep fiyat esnekliğinin derecesiyle ilişkilidir.

Ekonomik dönüşüm süreci ilerlediğinde, ekonomik büyümenin sürdürülmesinde tarım sektörünün rolü azalma eğilimine girmesine rağmen, hem ilk sanayileşen, hem de geç sanayileşen ülkelerde sürekli ekonomik büyümenin inşasında tarımsal modernizasyon sonucu tarımsal verimliliğin önemli düzeyde artışı kritik bir ön adımı oluşturmuştur (Kay, 2002: 1088). Tarihsel deneyim tarımsal büyümenin ve tarımsal verimlilikte yaşanan artışın ekonomik büyüme ve gelişmenin ön koşullarından biri olduğunu göstermektedir. Bu hemen hemen dünyanın bütün gelişmiş ülkeleri için kesin bir gerçektir. Çok az istisnası olmak kaydıyla daha

yakın dönemlerdeki deneyimler de çok hızlı büyüyen ülkelerde önemli düzeyde tarımsal büyümenin yaşandığını ortaya koymaktadır. Kamu altyapı yatırımlarıyla desteklenen tarımsal büyüme kırsal tarım dışı ekonomilerin² (rural non-farm economies) büyümesi için kuvvetli bir motor rolü oynamıştır (DFID, 2002: 9).

İthal teknolojiye dayanan emek-yoğun üretim tekniğiyle küçük ölçekli işletmelerde üretilen temel gıda maddelerinin üretiminin artışı, gıda fiyatlarının düşmesine, reel ücretlerin yükselmesine ve yoksulluğun azalmasına yol açmıştır. Gıda fiyatlarının düşüşü gıda edinme olanağının artmasına ve işgücünün daha iyi beslenmesine yol açtığı gibi, gıda dışı harcamaların, özellikle de üretken yatırım harcamalarının artmasına olanak sağlamıştır. Kırsal alanlarda yatırımlar ilk önce piyasaya yönelik tarımsal ürün üretimine ve tarımsal ürünleri işlemeye yönelik faaliyetlere yönelir. Fakat daha sonra ekonomi büyüdükçe/geliştikçe tarım dışı kırsal faaliyetler ve kentsel ekonomik faaliyetler artan biçimde kârlı olmaya başlar (Rosegrant et al., 2006: 7).

Elbette ki sürecin yukarıdaki biçimde tasviri oldukça basittir ve tarım öncülüğünde ekonomik büyümenin bir dizi potansiyel engellerini ihmal etmektedir. Bu engellerden en önemlisi Yeşil Devrim'in başarısının ve gelişmiş ülkelerde tarımsal desteklerin yüksek olmasının sonucu olarak, global düzeyde temel gıda ürünlerinin fiyatlarının düşük düzeyde seyretmesidir. Keza, düşük gelirli ülkelerin ihraç ettikleri tarımsal ürünler dış ticaret kısıtlamalarına konu olabilmektedir. Sonuç olarak, özellikle ölçek ekonomilerine ulaşamayan küçük çiftçiler için geçerli olmak üzere, yüksek verimlilik düzeylerine ulaşılsa dahi, temel gıda ürünleri üretimi yoluyla kâr yaratmak şimdilerde oldukça zordur. Tarımdaki çabalarından yeterli getiriyi elde edebilmeleri için çiftçilerin daha yüksek katma değere sahip ürünlere ve üretimde uzmanlaşmaya yönelmeleri gerekmektedir. Tarımsal üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmayan ya da global piyasalar için üretimde önemli engellerle karşı karşıya olan ülkelerde tarımın ekonomik büyümenin motoru olma rolünü yerine getirmesi oldukça güçtür (Rosegrant et al., 2006: 7). Bu konuda, kurak topraklara sahip birçok Afrika ülkesi önemli sorunlarla yüz yüzedir.

Bir ekonomide tarımsal varlıkların başlangıçtaki dağılımı, tarım öncülüğünde büyümenin yoksullukta bir azalmaya yol açıp açmayacağıının en önemli belirleyenlerinden biridir. Latin Amerika'nın önemli bir kısmında olduğu gibi, arazi mülkiyetinin belli ellerde toplandığı yerlerde bu tür ekonomik büyümenin yoksullukta önemli sayılabilecek bir azalmaya yol açması mümkün değildir (Rosegrant et al., 2006: 7). Aksine, Afrika'nın çoğunda ve Asya'nın bazı kısımlarında olduğu gibi, yoksulların

² Geçmişte çoğu araştırmacı ve politikacı Üçüncü Dünya'nın kırsal ekonomisini tarımla eş tutmuşlardı. Bunun nedeni kırsal hane halkının gelirinin büyük çoğunluğunun gıda ve ticari tarım ürünleri üretiminden kaynaklandığı düşüncesiydi. Ancak 1980'li yıllarla birlikte bu bakış değişti. Üçüncü dünyanın çoğunda kırsal hane halkının gelirlerinde, ticaret, imalat ve hizmetler gibi farklı aktiviteleri içeren tarım dışı kırsal ekonomilerin de hayati bir rol oynadığı artan biçimde kabul edilmeye başlandı (Adams and Jane, 1995: 17).

arazi sahibi olduğu yerlerde, tarım öncülüğünde büyüme yoksullukta önemli düzeylerde azalmaya yol açabilir. Sonuç olarak, gelişmekte olan dünyanın birçok orta gelirli ülkesinde olduğu gibi, nüfusun kırsal alanlardan şehirlere ve tarımdan şehir-temelli ekonomik sektörlere göçünün önemli düzeyde gerçekleşmiş olduğu yerlerde, tarım sektörünün ulusal ekonominin büyümesi ve yoksulluğun azaltılmasında katalizör görevi görme potansiyelinin oldukça sınırlı olduğundan söz edilebilir. Bu tür ülkelerde, yoksulluğun azaltılması çabalarında sanayi ve hizmetler sektörüne önem verilmeli, ama bu ülkelerin kırsal ekonomilerinde tarımın anahtar rolü ihmal edilmemelidir.

3.Sahra-Altı Afrika Örneği

Sahra-altı Afrika, dünya genelinde yoksulluk oranının en yüksek olduğu bölgedir. Bölge nüfusunun yarısı (%50.91), günlük 1.25\$'ın altında gelire yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır. Sahra-altı Afrika'nın yoksulluk oranı, dünyanın ikinci en yoksul bölgesi olan Güney Asya'nın bile on puan üzerindedir (Tablo 3). Tablodan da izlenebileceği gibi, 1981-2005 yılları arasında dünyanın görece yoksul bölgeleri olan Doğu Asya ve Pasifik ile Güney Asya'da yoksulluk oranlarında önemli düzeylerde azalmalar yaşanırken, Sahra-altı Afrika'da yoksulluk oranında oldukça mütevazı düzeyde bir azalma meydana gelmiştir. Nitekim, 1981-2005 döneminde Doğu Asya ve Pasifik ile Güney Asya'da yoksulluk oranları sırasıyla %77.67 ve %59.35'den, %16.78 ve %40.34'e gerilemiştir. Oysa Sahra altı Afrika'da 1981'de %53.57 olan yoksulluk oranının oldukça az bir düşüşle 2005 yılında %50.91'e gerilediği görülmektedir.

Tablo 3: Bölgelere Göre Mutlak Yoksulluk Sınırı (Günlük 1.25 \$) Altında Yaşayan Nüfus Yüzdesi, 1981-2005

Bölgeler	1981	1990	1999	2005
Doğu Asya ve Pasifik	77.67	54.72	27.59	16.78
Avrupa ve Orta Asya	1.67	1.69	4.59	3.65
Latin Amerika ve Karayipler	12.87	11.32	10.19	8.22
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	7.87	4.31	3.56	3.60
Güney Asya	59.35	51.71	43.80	40.34
Sahra-altı Afrika	53.57	57.58	55.03	50.91

Kaynak: <http://iresearch.worldbank.org/Povcal/Net/povDuplic.htm> (Erişim T: 05.02.2009).

Sahra altı Afrika'da 314 milyonun üzerinde insan günlük 1 ABD dolarından daha az gelire yaşam mücadelesi vermektedir. Üstelik bu yoksulların çoğu kırsal bölgelerde yaşamaktadır (OECD, 2006: 17). Dünyanın diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Afrika'nın ekonomik büyüme ve yoksulluğu azaltma performansı oldukça düşük, yoksulluk düzeyi ise oldukça yüksektir. Bu sonuca yol açan nedenlerden en önemlileri şunlardır: Sorumsuz elitlerin kötü yönetimi ve devletler içi ve arası çatışmalar; düşük tasarruf ve yatırım oranları; sağlık, eğitim ve altyapının yetersizliği; yüksek dışa bağımlılık düzeyleri; HIV/AIDS

hastalığının yaygınlığı; kamu hizmetlerinin sağlanması ve yönetiminde zayıflık; yanlış uygulanmış ekonomik politikalar; ticaret hadlerinin kötüleşmesi ve birincil mal ihracatına bağımlılığın süregelmesi; düşük nüfus yoğunluğu ve zayıf tarımsal performans (Kydd et al., 2004: 37-38).

Sahra-altı Afrika'da yaşayan 627 milyon insanın yaklaşık olarak üçte ikisinin yaşamları tarıma ya da tarımla ilgili faaliyetlere bağımlı durumdadır. Tarıma bağımlı nüfusun hemen hemen yarısı günde 1 ABD doları ile ölçülen mutlak yoksulluk sınırının altında yaşam mücadelesini sürdürmektedir. Yoksulların çoğunluğu kırsal alanlarda ikamet etmekte ve 236 milyon olarak hesaplanan tarımsal yoksul nüfus, tarımsal nüfusun %60'ını ve toplam yoksul nüfusun %75'ini teşkil etmektedir (Ehui and Pender, 2005: 225).

Dünyada tarımsal verimliliğin en düşük olduğu bölge Sahra-altı Afrika'dır. Bölgede tarımsal verimlilik dünya ortalamasının yaklaşık %37'si, düşük ve orta gelirli ülkeler ortalamasının ise yaklaşık %58'i düzeyindedir (Bkz. Tablo 4). Geçen otuz yılın tarımsal üretim büyüme performansı düşük hatta umut kırıcı bir düzeyde seyretmiştir. Tarımsal büyüme 1965-1998 döneminde nüfus artış oranının, 1980-1998 döneminde de tarımsal emek gücü artış oranının altında kalmıştır. Hububat üretiminde gerçekleştirilen artışın %70'den daha fazlası yeni alanların üretime açılmasından kaynaklanmıştır (Kydd et al., 2004: 38). Tarımsal üretimin büyüme hızının yükseltilebilmesi ve sürdürülebilir olması için tarımsal verimliliğin artırılması elzemdir.

Tablo 4: Tarımsal Verimlilik (Tarımda Çalışan Başına Katma Değer, 2000 Yılı Dolar Fiyatı İle)

Ülke Grupları	1990-1992	2001-2003
<i>Düşük Gelirli Ülkeler</i>	315	363
<i>Orta Gelirli Ülkeler</i>	530	708
Düşük Orta Gelirli Ülkeler	388	521
Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	2.139	2.723
<i>Düşük ve Orta Gelirli Ülkeler</i>	444	557
Doğu Asya ve Pasifik	303	412
Avrupa ve Orta Asya	844	928
Latin Amerika ve Karayipler	2.152	2.856
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	1.581	1.928
Güney Asya	340	393
Sahra- altı Afrika	304	323
<i>Yüksek Gelirli Ülkeler</i>	14.997	24.438
<i>Dünya</i>	753	872

Kaynak: World Development Report 2008, s. 341.

Sahra-altı Afrika'da tarımsal üretim büyürken, verimlilikte bir artış yaşanmamaktadır. Gıda üretimi 1970'lerden beri kişi başına %17 düzeyinde azalma göstermiştir. Hububat üretimi, 1970'lerin ortalarından bu yana, dünyanın diğer gelişmekte olan bölgelerinde ikiye katlanırken, bu bölgede durgunluğunu sürdürmüştür. Günümüzde Sahra-altı Afrika'nın

hububat üretimi dünyanın diğer gelişmekte olan bölgelerinin üçte biri düzeyindedir. Diğer gıda ürünleri ve çitlik hayvanları üretimi de 1970'lerin ortalarından beri azalma eğilimini sürdürmüştür. Düşük verimliliğin sonucu olarak bölgenin tarımda rekabet gücü zayıflamış ve çok sayıda ülke gıda mallarının net ithalatçısı durumuna gelmiştir (Ehui and Pender, 2005: 225).

Daha önce de belirtildiği gibi, tarımın büyümedeki rolüne ilişkin teorik ve ampirik yazında, tarımın büyümedeki rolüyle ülkenin içinde bulunduğu gelişme aşaması arasında kuvvetli bir bağlantının olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre, genellikle ülkenin gelişmesinin erken aşamalarında tarımın büyümeye katkısı yüksek düzeylerde iken, gelişmenin ileri aşamalarında tarımın büyümeye katkısı azalmaktadır. Gelişmişlik kıstası olarak kişi başına gelir alındığında Sahra-altı Afrika ülkelerinin düşük ve orta gelirli ülkeler gruplarında yer aldıkları görülmektedir. Bölge nüfusunun yalnızca %8'i orta gelirli ülkelerde yaşarken, bu ülkelerde fert başına gelir bölgenin düşük gelirli ülkelerinden on kat daha yüksektir. Bölgenin orta gelirli ülkelerinde tarımın ekonomide önemli bir yere sahip olmadığı gözlenmektedir. Bu ülkelerde ortalama olarak tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı %10'nun altındadır. Ancak orta gelirli ülkelerde nüfusun yarısı hâla kırsal alanlarda yaşamaktadır ve çoğu durumda yoksulların geçinmesi tarıma bağımlıdır. Örneğin, Swaziland'ın nüfusunun üçte ikisi günlük bir doların altında gelire sahiptir ve bu nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanlarda ve tarımsal gelire bağımlı olarak yaşam mücadelesi vermektedir (Diao et al., 2006: 26). Bu yüzden, tarım bölgenin çoğu orta gelirli ülkesinde başat sektör olmamasına rağmen, yoksulluğun azaltılmasında hâla önemli bir role sahiptir.

Sahra-altı Afrika ülkelerinde tarım GSYİH'nın yaklaşık üçte birini üretmektedir ve nüfusun üçte ikisi kırsal alanlarda yaşamaktadır. Madencilik de içeren sanayi sektörü GSYİH'nın dörtte birinden daha azını üretebilmektedir. Hizmetler sektörü GSYİH'da en büyük paya sahip sektör olmasına rağmen, bu sektör temel olarak kamu hizmetleri ve ticari olmayan hizmetlerden müteşekkildir. Özel hizmetlerin büyük kısmı tarımsal ve sınai üretimle yakın bağlantılı olduğundan, gelişmenin erken aşamalarında hizmetler sektörünün büyümenin motoru olması mümkün gözükmemektedir (Bkz. Diao et al., 2006: 26).

Dünyanın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında, Sahra-altı Afrika'da tarımsal ve kırsal gelişmenin yoksulluğun azalmasına daha yüksek düzeyde katkı yaptığı görülmektedir. Tarımsal verimde %1'lik bir artışın bölgede yoksul nüfus sayısında %0.7, Doğu ve Güney Asya'da %0.5, Latin Amerika'da ise %0.1 düzeyinde bir azalmaya yol açtığı hesaplanmıştır. Yoksulluğu azaltmada önemli başarılar elde eden ülkelere ilişkin bulgular da, bu azalmanın %40 ila %70'inin tarımsal verimlilik artışından kaynaklandığını göstermektedir (Bkz. ADI, 2006: 11).

Tarımsal verimliliğin artışı yüksek gelire, artan istihdama ve refah düzeyinin yükselmesine yol açar. Tarımsal üretimin %1 artışı tarımsal istihdamın %0.3-0.6, tarım dışı istihdamın ise %0.9 düzeyinde artmasına neden olmaktadır (ADI: 2006:12). Tarım sektörünün büyüme ve istihdam yaratma etkisinin, tarımsal büyümenin kırsal ekonomiye egemen olan küçük çiftçilerle yönlendirildiğinde daha da büyüdüğü görülmektedir.

Sahra-altı Afrika’ında tarımın yoksulluğun azaltılmasındaki rolünü daha somut ortaya koyabilmek için bölgeyi temsilen seçilen düşük gelirli bazı ülkelerin deneyimine kısaca değinmek yararlı olacaktır. Bölgenin düşük gelirli ülkelerinde tarımın rolünün daha iyi anlaşılabilmesi için bu ülkeler tarımsal potansiyelin durumu ve alternatif büyüme kaynaklarının varlığına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir. Bu doğrultuda, Diao ve diğerleri (2006), iklim koşullarının ve toprak yapısının tarıma uygunluğu ve nüfus yoğunluğu gibi bir dizi göstergelyi dikkate alarak bölge ülkelerini tarımsal potansiyel açısından tarımsal potansiyeli daha iyi ülkeler ve tarımsal potansiyeli daha zayıf ülkeler olarak ikili bir sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır. Bu sınıflandırmaya göre, 34 düşük gelirli Sahra-altı Afrika ülkesinin 26’sı tarımsal potansiyeli daha iyi ülkelerden, diğer 8’i ise tarımsal potansiyeli daha zayıf ülkelerden oluşmaktadır. Tarımsal potansiyeli daha iyi olan ülkeler kendi içinde zengin maden ve petrol kaynakları ve denize kıyısı olma gibi tarıma alternatif büyüme kaynaklarının varlığı dikkate alınarak daha ileri bir ayrıma tabi tutulmuştur. Buna göre, tarımsal potansiyeli daha iyi olan ülkeler: (i) zengin maden kaynaklarına sahip olmayan kıyı ülkeleri, (ii) zengin maden kaynaklarına sahip olmayan ve denize kıyısı olmayan ülkeler, (iii) zengin maden kaynaklarına sahip ülkeler olarak üçe ayrılmaktadır. Bu ayrıma yukarıda değinilen tarımsal potansiyeli daha zayıf ülkeler grubu eklendiğinde düşük gelirli Sahra-altı Afrika ülkeleri kabaca dört gruba ayrılmaktadır. Ele alınan ülkeler seçilirken bu dört grubun her birinin temsil edilmesine özen gösterilmiş ve bu çerçevede Gana, Etiyopya, Uganda, Zambiya ve Ruanda çalışmaya konu olmuştur. Gana tarımsal potansiyeli daha iyi olan bir kıyı ülkesi iken, Etiyopya ve Uganda tarımsal potansiyeli daha iyi olan ve denize kıyısı olmayan kara ülkeleridir. Zambiya tarımsal potansiyeli daha iyi olmakla birlikte zengin maden kaynaklarına sahiptir. Ruanda ise, tarımsal potansiyeli daha zayıf bir ülkedir.

Etiyopya ve Ruanda, denize kıyısı olmayan, tekrarlayan kuraklık ve kıtlıklardan çok sıkıntı çeken ve dünyanın yoksul ekonomileri arasında yer alan ülkelerdir. Etiyopya nüfusunun %23’ü, Ruanda nüfusunun ise %60.3’ü günde 1 ABD dolarının altında gelire yaşam mücadelesini sürdürmektedir. Bu ülkelerde tarım GSYİH’ya önemli düzeyde katkı yapmaktadır ve nüfuslarının beşte dördünden daha fazlası kırsal alanlarda yaşamaktadır. Nitekim Etiyopya ve Ruanda’da tarımın GSYİH içindeki payı sırasıyla %48 ve %41 düzeyindedir (Tablo:5). Etiyopya’da tarım

yaklaşık olarak sanayinin dört katı düzeyinde ulusal üretime katkı yaparken, Ruanda'da tarımın ulusal üretime katkısı yaklaşık olarak sanayinin katkısının iki katı düzeyindedir.

Tablo 5: Seçilmiş Sahra-altı Afrika Ülkelerinde Çeşitli Göstergeler

	GSYİH'da Payı (%) (2006)		Büyüme Oranı (%) (1990-2005) Tarım GSYİH		Yoksulluk Oranı (%)		
	Ülkeler	Tarım	Sanayi	Günde 1 Dolar	Ulusal Yoksulluk	Oranı	
Etiyopya	48	13	2.4	4.1	23.2 (1999-00)	45.5 (1995/96)	44.2 (1999/00)
Gana	38	21	3.8	4.4	44.8 (1998-99)	50.0 (1992)	39.5 (1998-99)
Ruanda	41	21	4.8	3.8	60.3 (2000)	51.2 (1993)	60.3 (1999/00)
Uganda	32	25	3.9	6.3	-	33.8 (1999-00)	37.7 (2002/03)
Zambiya	16	25	3.0	1.9	63.8 (2004)	72.9 (1998)	68.0 (2004)

Kaynak: World Development Report 2008, ss. 320-341.

World Development Indicators 2008,

<http://ddp->

ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMember&userid=18queryId=135 (08.01.2009).

1990-2005 döneminde Etiyopya'da tarım sektörünün ortalama büyüme hızı ulusal üretimin ortalama büyüme hızının altında kalırken, aynı dönemde Ruanda'da tarımın ortalama büyüme hızı ulusal üretimin ortalama büyüme hızının üzerinde gerçekleşmiştir. İmalat sektörü GSYİH'ya görece küçük bir katkı yapmaktadır ve imalatta tarım ürünlerini işleme faaliyetlerinin büyük ağırlığı bulunmaktadır. Bu özellikle Etiyopya için doğrudur, çünkü bu ülkede sanayi GSYİH'nın sadece %11'ini yaratmaktadır ve bu oran bütün düşük gelirli Sahra-altı Afrika ülkeleri içerisinde en düşük orandır. Hizmet sektörü büyük olmasına ve son 15 yıldır hızla büyümesine rağmen, bu büyümenin çoğu özellikle başkentlerde kamu sektörünce yönlendirilmiştir (Diao et al., 2006: 32).

Etiyopya ve Ruanda'nın aksine Gana ve Uganda'da, uzun sayılabilecek bir dönem hem GSYİH, hem de tarım sektöründe yüksek ve istikrarlı bir büyüme süreci yaşanmıştır. Geçen yirmi yıl boyunca kişi başına GSYİH'nın yıllık büyüme hızının her yıl pozitif olduğu çok az gelişmekte olan ülke bulunmaktaydı. Bu ülkelerden biri de Gana'ydı. Gana değinilen beş Sahra-altı Afrika ülkesinden denize kıyısı olan tek ülkedir ve tarım işleme, tekstil imalatı ve altın madenciliği nedeniyle GSYİH içerisinde sanayi sektörü görece yüksek bir paya (%21) sahiptir. Ancak, tarım hala GSYİH'nın üçte birinden fazlasını (%38) üretmektedir ve nüfusun beşte ikisinin birincil faaliyeti durumundadır (Diao et al., 2006: 32). Her iki ülkede hem tarım, hem de tarım dışı diğer sektörlerde yaşanan

büyüme birbirini karşılıklı besleyerek ekonominin büyüme hızının yükselmesine yol açmıştır (Byerlee et al., 2005: 17).

Değınilen diğler dört ÷lkeyle kıyaslandığında tarım, Zambiya'da GSYİH'ya daha az katkı yapmaktadır. Tablo 5'ten de izlenebileceği gibi, tarımın ÷lkenin ulusal üretimindeki payı %16 düzeyindedir. Bu durum ÷lkenin çok eskiden beri bakır üretimine bağımlılığını yansıtır. Bakır üretimi, uluslararası fiyat dalgalanmalarına karşı çok hassas olmasının yanında, sermaye yoğun ve kırsal alanlarla geri bağılantıları zayıf bir endüstridir. Bu yüzden, madencilik sektörüncü yönlendirilen büyüme bu yoksul ÷lkenin gereksinim duyduğu oranda yoksullukta azalmaya yol açamamıştır (Diao et al., 2006: 32). ÷lkede özellikle başkent havaalanının yakınında konumlanan bahçivanlık ürünleri ve çiçek endüstrileri emek-yoğun nitelikleri ile yoksullar lehine büyümenin gelecekteki potansiyel kaynaklarından biri olarak gör÷lmektedir (Byerlee et al., 2005: 46).

Akyüz ve Gore, (2001: 273) sömürgecilik sonrası bağımsızlığın kazanılmasından sonra çoğu Afrika ekonomisinde sermaye birikimini ve ihracatı artırmanın tarım sektörünün büyümesine bağımlı olduğuna dikkat çekmektedirler. Çünkü bağımsızlığın kazanıldığı yıllarda bölge ÷lkelerinin ekseriyetinde imalat faaliyetlerinin GSYİH'ya katkısı %10'dan daha düşük düzeydeydi. Bağımsızlık sonrası bölge yönetimlerinin çoğunun ana amacı hızlı sanayileşmeyi teşvik etmektir. Bu doğrultuda tarımın ekonominin geri kalanına katkısını artırmaya yönelik olarak tasarlanan politikalar, tarımsal büyümeyle engel oldu ve dolayısıyla ana amaç olarak benimsenen hızlı sanayileşme veya sermaye birikiminin artırılması başarısız oldu. 1980'lerin ortalarından başlayarak uygulamaya konan yapısal uyum programlarıyla daha önceki yıllarda ihmal edilmiş olan tarım sektörünün yeniden canlandırılması ve tarımsal ihracatın artırılması yoluyla Afrika'nın ekonomik büyümesinin hızlandırılması amaçlandı. Bu amaç, tarımsal vergilerin azaltılması, devalüasyon ve tarımsal piyasalardaki hükümet kontrollerinin azaltılması yoluyla başarılmaya çalışıldı. Ancak, yapısal uyum programları sonrasında beklentilerle gerçekleşenler birbirinden oldukça farklıydı. Tarımsal üretimin artış hızında hafif te olsa bir hızlanma görülmesine, gerileyen tarımsal ihracatın yükselme trendine girmesine ve bazı ÷lkelerde özellikle bahçivanlık ürünlerinde olmak üzere küçük ölçekli geleneksel olmayan tarımsal ihracatta bir çeşitlenme yaşanmasına rağmen, tarımsal üretimdeki hızlanma yalnızca kişi başına tarımsal üretimdeki azalmayı durdurmaya yetti. Dahası artan tarımsal ihracata karşılık Sahra-Altı Afrika'nın tarımsal ticaret bilançosu kötüleşmeye devam etti (Akyüz and Gore, 2001: 279).

Değınilen ÷lkelerde de yukarıdaki paragrafta özetlenen sürece benzer gelişmeler yaşandı. Bu ÷lkelerde, yakın yıllardaki politik reformlara kadar tarım sektörünü ihmal eden politikalar izlendi. 1980'lerin başlarına kadar, bu ÷lkelerde hüküm süren yönetimler, şehir seçmeni üzerinde nüfuz sahibi olabilme ve ithal ikâmecî sanayileşmenin finansmanını sağlama amacıyla

gıda fiyatlarını düşük tutmaya çalışmışlardı. Ayrıca, kırsal üretimi girdi destekleri ve dış pazar bulmaya yardımcı olma yoluyla desteklemeye çalışmışlardı (Diao et al., 2006: 33-34). Bu politikalar tarımsal üretimde durgunlukla ya da azalmayla sonuçlandı. Yoğun biçimde desteklenen ve korunan endüstriyel kamu işletmeleri etkin değildi ve hem uluslararası, hem de iç piyasalarda rekabet gücüne sahip değillerdi. Buna ilaveten tarım sektöründeki durgunluk iç piyasalarda gıda açığının artmasına yol açtı. Bunlar gıda fiyatlarının yükselmesine ve döviz kısıtlıklarına yol açarak sanayileşme sürecinin yavaşlamasına neden oldu. Sonuç olarak izlenen politikalardan yalnızca tarım sektörü değil ekonominin bütünü zarar gördü.

Ekonomik krizler ve politik değışimler sonrasında bu ülkelerin çoğu 1980 ve 1990'lı yıllarda yapısal reformları benimsediler. Bu reformların temelinde makroekonomik istikrarın yeniden tesisi ve ticaretin ve iç piyasaların serbestleştirilmesi bulunmaktaydı. Tarımsal ürünlere yönelik ihracat vergilerinin kaldırılması ya da azaltılması reformlardan tarım sektörünün kısmen yararlanmasına yol açtı (Diao et al., 2006: 34). Ancak yapısal uyum ve özelleştirme programları sonucunda, küçük çiftçiler bazı temel girdileri edinmede ve tarımsal kredilerden yararlanmada zorluklarla karşılaştılar. Ayrıca, reformlar tarımda verimlilik artışını sınırlayan temel yapısal engelleri gidermeyi başaramadı. Gerçekte, Sahra-altı Afrika'nın standart uyum programlarıyla giderilmesi ya da azaltılması mümkün olmayan yapısal zorlukları bulunduğu söylenebilir (Akyüz and Gore, 2001: 280). Sonuç olarak, bu ülkelerde büyüme ve yoksulluğun azaltılmasında tarımın artan rolüne rağmen, tarımsal kesimin kamu kaynaklarından ve yatırımlardan yeterince yararlanamadığı söylenebilir.

4.Sonuç

Tarım, ekonomik gelişmenin erken aşamalarında ekonomik büyümenin en önemli belirleyenisidir. Hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerin endüstriyel dönüşümleri öncesinde tarımsal bir dönüşüm geçirmiş olmaları bu yargıyı desteklemektedir.

Yoksulların çoğunu bünyesinde barındırması ve diğer sektörlerle yüksek bağlantılara sahip olması nedeniyle tarım sektörünün büyümesi diğer sektörlerin büyümesine oranla daha yoksullar lehine sonuçlar doğurmaktadır. Tarımın 'yoksullar lehine büyümeye' katkısının tarımsal niteliği ağır basan bir ekonomik yapıdan sınaî niteliği öne çıkan bir ekonomik yapıya dönüşüm süreciyle birlikte giderek azalması doğal bir durumdur. Ancak düşük gelirli bir ekonomi, yapısal dönüşüm süreciyle birlikte orta gelirli bir ekonomi haline geldiğinde dahi sahip olduğu dışsallıklar nedeniyle tarım sektörünün GSYİH'ya katkısıyla ölçülen ekonomik ağırlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ekonomilerin yapısal dönüşüm süreciyle birlikte ekonomik büyümede tarımın rolü azalsa da, yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılmasında tarımsal ve kırsal gelişme kritik önemini korumaktadır.

Tarımın ve kırsal kalkınmanın yoksullar lehine büyümeye katkısını artırmaya yönelik kamusal politika tasarısının her ülkenin yerel koşullarına bağlı olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte, Sahra-altı Afrika'da tarımsal büyümenin sağlanabilmesi için; barış ve güvenliğin sağlanması, istikrarlı makroekonomik ortamın tesisi, piyasa yoluyla özendirilmelerin yapılması ve kamu ve özel yatırımların koordinasyonun sağlanması gibi bazı genel unsurlar saptanabilir. Ayrıca tarımsal verimliliğin artırılması için tarımsal altyapının güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, sulanabilir arazi miktarının artırılması, kırsal alanlarda yapılan üretimin piyasaya ulaşma imkânlarının geliştirilmesi ve nitelikli tohum kullanılmasının özendirilmesi ve desteklenmesi önem arz etmektedir. Bunların yanında tarımsal teknoloji geliştirilemediği ve katma değeri yüksek ürün üretimine geçilemediği sürece, Sahra-altı Afrika daha uzun yıllar açlık ve yoksulluk sorunlarının üstesinden gelemeyecektir.

Kaynaklar

- Adams, R. H. and Jane, J. H. (1995), Sources of Income Inequality and Poverty in Rural Pakistan, **IFPRI Research Reports**, 102, Washington D.C.
- ADB, (1999), **Fighting Poverty in Asia and the Pacific: The Poverty Reduction Strategy**, Asian Development Bank, Manila.
- ADI (**Africa Development Indicators**), (2006), World Bank, Washington DC.
- Akyüz, Y. and Gore, C. (2001), "African Development in a Comparative Perspective", **Cambridge Journal of Economics**, 25, pp (265-288).
- Berber, M. (2006), **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Derya Kitabevi, 3. Baskı, Trabzon.
- Byerlee, D., Diao, X., Jackson, C., (2005), Pro-poor Growth: Country Experiences in the Post-Reform Era, **World Bank Agriculture and Rural Development Discussion Paper 21**, World Bank.
- DFID. (2002), **Better Livelihoods for Poor People: The Role of Agriculture**, August, East Kilbride, & Glasgow, UK.
- Diao, X., Hazell, P., Resnick, D., Thurlow, J., (2006), "The Role of Agriculture in Development: Implications for Sub-Saharan Africa", **IFPRI, DSGD Discussion Paper**, No:29, January.
- Ehui, S. and Pender, J. (2005), "Resource Degradation, Low Agricultural Productivity, and Poverty in Sub-saharan Africa: Pathways Out of the Spiral", **Agricultural Economics**, Volume: 92, Issue:1, January, pp (225-242).
- Kakwani, N. and Pernia, E (2000), "What is Pro-poor Growth", **Asian Development Review**, 18, pp (1-16).
- Kay, C. (2002), "Why East Asia Overtook Latin America: Agrarian Reform, Industrialization and Development", **Third World Quarterly**, Vol:23, N0:6 pp (1073-1102).
- Kaynak, M. (2005), **Kalkınma İktisadi**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kydd, J., Dorward, A., Morrison, J., Cadish, G. (2004), "Agricultural Development and Pro-poor Economic Growth in Sub-Saharan Africa: Potential and Policy", **Oxford Development Studies**, Vol. 32, No.1, March, pp (37-57).
- Lopez, J. H., (2006), "Pro-poor Growth: A Review of What We Know (and of What We Don't)", http://www.nadel.ethz.ch/lehre/ppg_review.pdf, 20p. (Erişim Tarihi: 20.12.2008).
- OECD, (2006), **Promoting Pro-poor Growth- Agriculture**, OECD.

Pasha, H. A. and Palanivel, T. (2004), **Pro-poor Growth and Policies: The Asian Experience**, UNDP, Asia-Pacific Regional Programme on the Macroeconomies of Poverty Reduction.

Pattillo, C., Gupta, S., Carey, K. (2005), "Sustaining Growth Accelerations and Pro-Poor Growth in Africa", **IMF Working Paper**, WP/05/195.

Ravallion, M. And G. Datt, (1996), "How Important to India's Poor is the Sectoral Composition of Economic Growth?", **World Bank Economic Review**, vol:10 (1) pp. (1-25).

Rosegrant, M.W., Ringler, C., Benson, T., Diao, X., Resnick, D., Thurlow, J., Torero, M., Orden, D. (2006), **Agriculture and Achieving The Millenium Development Goals**, World Bank, Washington DC.

Sarris, A. (2001), **The Role of Agriculture in Economic Development and Poverty Reduction: An Empirical and Conceptual Foundation, Rural Development Strategy Background Paper # 2**, World Bank, Washington DC, August.

Şenses, F. (2003), **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Thirtle, C., Beyers, L., Mckenzie-Hill, V., Irz, X., Wiggins, S., Piesse, J. (2002), **The Impact of Changes in Agricultural Productivity on the Incidence of Poverty in Developing Countries**, Report to Department for International Development (DFID) No: 7946, London & East Kilbride, UK.

Warr, P. (2006), "Propoor Growth", Erişim Adresi: http://rspas.anu.edu.au/economics/prc/paper/apel_165_pdf, 16p. (Erişim Tarihi: 05.01.2009).

<http://iresearch.worldbank.org/Povcal/Net/povDuplic.htm/> (Erişim Tarihi: 05.02.2009).

World Development Indicators 2006, <http://devdata.worldbank.org/wdi2006/contents/> (Erişim Tarihi: 10.12.2008).

World Development Indicators 2008, <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMember&userid=18queryId=135> (Erişim Tarihi: 08.01.2009).

World Development Report 2008, Agriculture for Development, The World Bank, Washington DC. 2007.